

BARBORA
PŮTOVÁ

ANTROPOLOGIE TURISMU

KAROLINUM

Antropologie turismu

Barbora Půtová

Recenzovali: Jana Kopelentova Rehak, Ph.D.

PhDr. Marek Halbich, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Redakce Hana Vařáková

Grafická úprava Jan Šerých

Technická spolupráce Jan Frič

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2019

Text © Barbora Půtová, 2019

Photography © Veronika Buranská, Martin Frouz, Matěj Jelínek,

Jana Jiroušková, Jana Kopelentova Rehak, Drahomíra Nečasová,

Barbora Půtová, Petra Schiller, Marek Smejkal, Václav Soukup,

Veronika Žáčková, 2019

ISBN 978-80-246-4354-0

ISBN 978-80-246-4357-1 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2018

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Poděkování	7
Předmluva	8
<hr/>	
1. Historický vývoj turismu	11
<hr/>	
2. Vznik, proměny a základní témata antropologie turismu	40
<hr/>	
3. Typologie turismu	54
<hr/>	
4. Typologie turisty	69
<hr/>	
5. Autenticita a turistické představy	87
<hr/>	
6. Obraz turistické destinace a značkování	112
<hr/>	
7. Interakce hostitelů a hostů a sociokulturní dopady turismu	129
<hr/>	
8. Typologie suvenýru	151
<hr/>	
Závěr	175
<hr/>	
Summary	177
Bibliografie	179
Seznam vyobrazení	205
Rejstřík	208

PODĚKOVÁNÍ

Za spolupráci, odborné i věcné rady, připomínky, zpřesnění údajů nebo poskytnutí finanční a organizační podpory děkuji níže uvedeným institucím a jednotlivcům:

CK Blue Style, Omar el Almaiou, Marek Halbich (Katedra obecné antropologie, Univerzita Karlova), Institute for Service Marketing and Tourism (Universität Wien), Institut für Kultur- und Sozial- anthropologie (Universität Wien), Interfakultäres Forschungszentrum Tourismus und Freizeit (Universität Innsbruck), Ivan Chorvát (Katedra sociálních studií a etnologie, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici), Jana Jiroušková (Ústav etnologie, Univerzita Karlova), Jeremy Keenan (SOAS, University of London), M'Barek Oubelboul, Jana Kopelentova Rehak (Department of Anthropology, University of Maryland), Tereza Kuldová (Department of Archaeology, Conservation and History, University of Oslo), Mahmoud Mounir, Marek Smejkal, Václav Soukup (Ústav etnologie, Univerzita Karlova), Pavel Šmíra, Jan Záhořík (Centrum afrických studií, Západočeská univerzita v Plzni).

PŘEDMLUVA

Ve světě 21. století se nám může zdát, že už byla procesována všechna jeho zákoutí, která jsou připravena vydělávat na lukrativním přílivu turistů. Když dojde k zavření podniku, rybolov se ocitne na ústupu, nebo když zemědělská výroba začne ztrácet dech na trhu, který přeje velkovýrobě, první myšlenky, jež napadnou poradce i investory, jsou, že by se dané místo mělo přizpůsobit turistům. Samozřejmě mnohá místa zde jsou již po dlouhá desetiletí, od Kuby po Mauricius, od Krakova až po Zanzibar.

V současnosti dokáže turistický trh uspokojit snad jakýkoli vkus či zaměření. Temný turismus cílí na dobrodruhy, kteří touží navštívit nebezpečná místa, ekoturismus zase na ty, kdo chtějí být soběstační a zodpovědní – existuje také nábožensky motivovaný turismus, turismus spojený s extrémními sporty, turismus vyhýbající se hlavním turistickým destinacím a další. Na rozdíl od doby před deseti lety máme v roce 2019 po ruce internetové portály, jako je TripAdvisor, které nabízejí přehledy o hotelech, restauracích, atrakcích a praktické rady a doporučení o statisících míst po celém světě. Společně s těmito internetovými službami se Airbnb a levné lety zasloužily o to, že se masy turistů už nemusí spoléhat na standardizované nabídky organizovaných dovolených.

Ještě v roce 1980, kdy bylo cestování nákladnou záležitostí, se počet mezinárodních turistických cest pohyboval kolem 200 milionů. Za 30 let toto číslo vzrostlo pětinasobně na miliardu a nejnovější číslo je 1,3 miliardy (a každoročně roste), zejména díky vzestupu střední třídy v zemích, jako je Čína, Indie nebo Brazílie. Příмым důsledkem tohoto nárůstu jsou návaly davů v nejpulárnějších turistických destinacích. Sehnat v Benátkách stůl v restauraci nabízející jídlo za rozumnou cenu vám dá pořádně zabrat. V Louvru se musíte zařadit do fronty alespoň hodinu před otevírací dobou, pokud v ní nechcete strávit polovinu dne. V londýnském metru dopravní špička nikdy nekončí. A v centru staré Prahy, kde se nachází několik fakult Univerzity Karlovy a kde pracuje a bydlí Barbora Půtová, musíte při cestě do práce proplouvat davy turistů. Rozměry, do jakých turismus v posledních letech narostl, jsou patrně nejlépe zřetelné na příkladu nově utvořených občanských hnutí, která vystupují proti nadměrnému turismu ve městech, jako je Barcelona či Benátky. Turismus snižuje kvalitu života místních obyvatel, protože se jejich města stala neúnosně předraženými, přelidněnými a vycházejí primárně vstříc po-

třebám turistů. Turismus se už ocitl v situaci, kdy jeho přínosnost nevyváží fakt, že je na obtíž.

Barbora Půtová odvedla v této knize důležitou práci, když se ve svém bádání vydala pod povrch a do zákulisí současného turismu. Popisuje samotné počátky moderního turismu v evropské kultuře, od středověkých náboženských poutí a kavalírských cest, na které se o několik století později vydávali bohatí Evropané. Především se však zabývá sociální a kulturní dynamikou turismu a vznáší sice nezodpověditelnou, ale velice důležitou otázku autenticity.

První generace antropologů turismu, která publikovala svá díla v sedmdesátých letech 20. století, byla výrazně kritická ke změnám lokální kultury způsobeným turismem. Lokální kultura musela být překládána, přepisována a transformována tak, aby byla srozumitelná a atraktivní pro hosty, kteří navíc požadovali bezpečí a pohodlí jako doma, a zároveň chtěli potkat odlišnost, vždy však příkrášleným způsobem a v pečlivě připravené choreografii. Jak ovšem Barbora Půtová upozorňuje, tento normativní rozměr v antropologických studiích z posledních let chybí, když se zaměřují především na zkoumání toho, co turismus znamená pro místní a jaké má dopady – ať již dobré či špatné – na lokální komunitu.

Každý turista je, jak vyplývá ze samotné podstaty jeho definice, členem privilegované třídy. Jinou formou mobility, která zaznamenala v minulých letech výrazný nárůst, je totiž uprchlictví. Turisté se ovšem od uprchlíků liší tím, že se svoji vlast rozhodují opustit dobrovolně a předpokládají, že se do ní budou moci kdykoli vrátit. Turismus je volnočasovou aktivitou, vyjádřením nadbytku času i peněz, a tím se liší od většiny ostatních forem mezinárodní mobility, která je podněcována nedostatkem, nikoli hojností. Nabízí se otázka, co turisté vlastně požadují výměnou za svůj čas a peníze. Na to neexistuje jednoznačná odpověď, což ostatně Barbora Půtová různými způsoby naznačuje. Mnozí turisté jsou podle všeho spokojeni jednoduše s tím, že se dostanou z domova a nanejvýš si užijí lepší počasí, dobré jídlo a trochu toho slunce a písku. Jinými slovy se jedná o formy požitku, díky nimž je snadné jednotlivé destinace porovnávat. Jiným, poněkud odlišným druhem je turismus zaměřený na velká, půvabná nebo historicky významná města, jako je Bangkok, Praha či Londýn, kde se příkládá váha „kulturnímu zážitku“. V posledních letech se navíc začíná projevovat tendence, kdy se turismus začíná přibližovat antropologii tím, že se snaží uspokojit touhu po autenticitě. Tento trend, někdy nazývaný kulturní turismus, přivádí turisty do černošských čtvrtí v Jihoafrické republice nebo na mlékařské farmy v Toskánsku a namísto cest za proslulými turistickými atrakcemi se turisté snaží zjistit, jak žijí obyčejní lidé.

Samozřejmě i tento druh turismu má svoji choreografii, je standardizovaný, ušitý na míru a nabízený k prodeji tak, aby byl přitažlivý pro klienty,

kteří nemají dostatek času či trpělivosti, nezbytných předpokladů k tomu, aby se člověk něco dozvěděl o jiné kultuře. Turismus spočívá v marketizaci míst a kultur, je ale rovněž součástí globální konverzace o tom, kdo vlastně jsme. Barboru Půtovou je třeba ocenit za sepsání velice významného textu o jednom z hlavních aspektů mírně přehřátého a intenzivně globalizovaného světa, ve kterém žijeme.

*Thomas Hylland Eriksen
Department of Social Anthropology
University of Oslo*

1. HISTORICKÝ VÝVOJ TURISMU

CESTOVÁNÍ A KOŘENY TURISMU VE STAROVĚKU

S cestováním a kořeny turismu se můžeme setkat již ve starověku. V období antiky se od roku 776 př. n. l. v řecké Olympii každé čtyři roky konaly olympijské hry, které lze označit nejen za sportovní událost, ale pro jejich četné návštěvníky také za výzvu k turistické pouti. Olympia se v tomto období změnila v turistickou destinaci, která byla nejen posvátným poutním místem, ale i multifunkční institucí, jež poskytovala ubytování, stravu, prodej suvenýrů a další služby příchozím poutníkům a cestujícím (Olivová 1988; Weed a Bull 2004). Vedle sportovního turismu se v období antiky setkáváme s nábožensky nebo zdravotně motivovaným turismem. Lidé například putovali do věštíren (Apollonova věštírna v Delfách či Diova věštírna v Dodoně) pro radu nebo za účelem uzdravení do Asklepiou – chrámu boha Asklepie (ostrov Kos, Pergamon či Epidauros) (Pokorný 1993). Cestování za účelem odpočinku a rekreace se ve větším měřítku šíří s rozvojem infrastruktury v období Římské říše. Bohatí Římané si budovali svá letní sídla za hranicemi města Řím v kopcích pohoří Albani a Sabine nebo preferovali pro stavbu svých vil mořské pobřeží, zejména města Puteoli, Baiae či Misenum v Neapolském zálivu. K rozvoji turistických aktivit přispěla snaha římské aristokracie vyhnout se přelidněnému a rozpálenému Římu, víra lidí v asklepiouy a léčivé vlastnosti lázeňských pramenů. Turistickou dimenzi ale často měla také rekreační plavba lodí, rybaření a koupání či bujarý život nespoutaný občanskými povinnostmi (Walton 2005; Shackley 2006). „Neapol sama o sobě přitahovala starší lidi na odpočinku a intelektuály, Cumae se stalo střediskem vysoké módy, Puteoli přitahovalo více usedlého turistu, zatímco Baiae, které bylo jak lázeňské město, tak přímořské středisko, lákalo široké publikum z řad turistů, stávalo se známým pro svou neurvalost, opilství a celonoční zpěv.“ (Holloway 1998, 17) Římská elita své turisticky motivované cesty směřovala i do vzdálenějších destinací. K oblíbeným cílům patřily Atény, ostrovy Rhodos a Sicílie nebo Egypt (Alexandria a Théby). Turistické cesty často souvisely s touhou po poznání kultury cizích zemí. Občané vyššího postavení či mladí chlupci z patricijských rodin považovali za završení svého vzdělávání návštěvu Řecka, které bylo považováno za zdroj civilizace a místo zjemnění a kultivace lidské osobnosti (Sharma 1999).

1. Chrám boha Asklepia na ostrově Kos

CESTOVÁNÍ A KOŘENY TURISMU VE STŘEDOVĚKU A NOVOVĚKU

Pro období po pádu Západořímské říše od 5. století až do 10. století byly charakteristické nájezdy barbarských kmenů. Cestování se stalo nebezpečným, politická a občanská stabilita a ekonomická prosperita na území bývalé Západořímské říše zanikly. Cestování na souši ohrožovali lapkové a limitovaly neudržované silnice, nekvalitní hostince, zatímco cestující na moři čelili bouřím a útokům pirátů. Obchodníci však i nadále cestovali se svým zbožím. Cestování za poznáním nebo rekreací bylo spíše vzácným jevem. Aby lidé mohli cestovat z důvodu potěšení, musí existovat podmínky, které jsou pro cestující příznivé. Ale až období po stěhování národů začalo poskytovat podmínky pro postupný rozvoj turismu, kdy se na cestách nacházel stále větší počet putujících lidí (Nodl 2006). Pro vyšší vrstvy se postupně cestování stalo výrazem jejich životního stylu, jehož součástí byla prezentace sociálního statusu, politické moci a ekonomických zájmů. Panovník cestoval z důvodu kontroly určitého území, aristokracie a církevní nobilita cestovala na volby panovníků, královské a císařské korunovace či na církevní konci-

ly.¹ Pro další vrstvy bylo cestování nezbytnou součástí jejich povolání, jako například u vojáků, poslů, některých členů duchovního stavu (misionáři, kazatelé nebo mniši) nebo studentů. Mnohé příslušníky nižších vrstev, jako jsou rolníci a řemeslníci, motivovala k cestování touha zlepšit svoji životní situaci. Velmi rozšířenou formou dobrovolného, duchovně orientovaného cestování bylo ve středověké Evropě poutnictví. Lidé, kteří se vydali na svatou pouť, se snažili přiblížit obrazu Krista jako prototypu poutníka bez domova, který je věčně na cestách. Poutníci „na posvátných místech chválili Boha, prosili o pomoc, vzdávali díky, káli se ze svých vin. Mnohým pouť umožňovala vymanit se z všednosti nebo se jinde poohlédnout po lepších životních podmínkách.“ (Ohler 2002, 11)

Pro věřícího člověka, který se rozhodl stát poutníkem, mělo cestování nejen duchovní smysl, ale také mu umožnilo opustit stav původní každodennosti a vstoupit do liminálního prostoru. Ve středověku, kdy byl obvykle život lidí ekonomicky, sociálně i nábožensky lokalizován na jednom místě, pouť umožnila poutníkovi na určitou dobu opustit rutinní práci a dočasně zpřetrhat vazby k domovu. Liminální svoboda, již poutník získal v průběhu své cesty, byla v protikladu ke společenské struktuře, která byla svázána společenskými pravidly a mechanismy sociální kontroly. Poutníci byli dočasně vyvázáni z každodenních sociálních vazeb a mohli „očekávat události samy o sobě a další, které nelze očekávat, když jsou doma“ (Holmberg 1993, 23). Poutníci překračovali hranici neznáma, na cestách potkávali lidi odlišující se barvou pleti, jazykem, zvyky nebo vírou. Zbožní poutníci v případě lokálního poutnictví cestovali masově a v přesně vymezeném čase, k němuž patřilo období církevních svátků či poutí. Rozvíjelo se i poutnictví vyžadující cestování na dlouhé vzdálenosti. Mezi přední destinace středověkého náboženského turismu v průběhu 12. a 13. století patřily Řím, Jeruzalém nebo Santiago de Compostela (viz Příloha obrázek č. 1). Postupně začali poutníci také vyhledávat posvátná místa, která byla spojena se světcí národních významů jako Tomáš Becket (Canterbury), svatý Martin (Tours) či svatý Olaf (Trondheim). Velký rozvoj zaznamenalo uctívání Panny Marie, jež vedlo k návštěvě mariánských poutních míst, jako jsou Chartres, Rocamadour nebo Montserrat. Síla a přitažlivost poutních míst spočívala ve víře v zázraky, které se zde údajně odehrály a mohou se odehrát také v budoucnu (Turner a Turner 1978; Coleman a Elsner 1995).

Poutníci ve středověku s sebou nosili minimum zavazadel. Pěší si věci ukládali v mošně přes rameno nebo v uzlíku na holi, jezdci v sedlových brašnách. Součástí šatu poutníka byl dlouhý plášť, který jej chránil proti nepříz-

1 Zde je možné hledat počátky MICE turismu (kongresový a incentivní turismus), který zdůrazňuje profesní a ekonomické aspekty motivace aktéra. MICE turismus zahrnuje obchodní schůzky, podnikové studijní zájezdy, kongresy, konference nebo výstavy.

nivému počasí a v noci někdy sloužil jako příkryvka. Cestovní výbavu tvořily také itinerář cesty, zbraně, peníze, jídlo (chléb a sýr) nebo ocílky na rozdělání ohně. Ubytování a stravu chudým poutníkům v raném středověku zajišťovaly zejména náboženské řády a klášterní špitály, které v odlehlých oblastech udržovaly mosty, značily cesty a poskytovaly průvodce na přechod nebezpečným územím. „Všude množství řádů nabízelo pomocné služby pro poutníky, pro vlastní členy i pro ostatní cestující.“ (Webb 2001, 90) Od 12. století postupně převzala ubytovací a stravovací péči o poutníky města. Cestovatelům ubytování poskytovaly i vesnické hospody, kde ke spaní sloužily lavice či společná postel, v níž se mnohdy tísnilo několik osob. Bohatší cestující si mohli v kláštřích, na venkově a ve městech pronajmout vlastní místnost pro hosty. Zejména cesta zámožnějšího cestujícího byla spojena s vyššími náklady, které zahrnovaly poskytování almužen chudým lidem, někdy také poutníkům nebo spropitné určené personálu v hostincích. Finance poutník vynakládal i za mostné a mýtné, dopravu povozy či loděmi, návštěvu lázní, průvodce, tlumočníka nebo ochranný doprovod. Poutník na poutním místě také často zanechával votivní dary, obvykle ve formě finančního daru. Z poutního místa pak odcházel s upomínkou na vykonanou cestu, k níž mohly patřit oblásky, hrst zeminy či voda ze studánky, ale i svátostky (devocionálie), závěsné relikviáře (kaptorgy) a poutní odznaky (Gupta 1999; Ohler 2002; Mihola 2010).

Cesta s možností dobývat a dynamicky v pohybu objevovat nové světy spojovala od nástupu novověku cestovatele, misionáře, dobyvatele a mořeplavce. Kryštof Kolumbus objevil Ameriku v roce 1492, Vasco da Gama doplul ke břehům Indie v roce 1498 a Fernando de Magallanes uskutečnil v letech 1519–1522 první cestu kolem světa. Objevování nových neznámých území bylo výrazně motivováno ekonomickými a vojenskými zájmy, zejména aspiracemi evropských vládců získat půdu, drahé kovy a cizokrajné koření. Zámořské objevy následně stimulovaly hospodářské, politické a kulturní interakce odlišných etnik a národů a ovlivňovaly difuzi artefaktů a idejí. Postupné zrození koloniálního systému vedlo k propojení států západní Evropy s neomezenými zdroji pocházejícími z nově objevených cizokrajných světů. V průběhu 16. a 17. století opustily tisíce lodí evropské přístavy s cílem objevit a ovládnout na jiných kontinentech nové zdroje surovin. Přední roli ve století velkých zámořských objevů sehrály zejména evropské země, které sousedí s Atlantským oceánem – Španělsko, Portugalsko, Francie, Nizozemí a Anglie. Tyto země během následujících staletí postupně vytvořily světovou koloniální soustavu. Součástí evropské koloniální expanze bylo nejen prosazování politických a ekonomických zájmů jednotlivých mocností, ale i šíření a prosazování křesťanských idejí. V průběhu kolonizace docházelo k rozsáhlým akulturačním procesům, během nichž se ocitli v kontaktu příslušníci různých národů a etnických skupin. Setkání s mimoevropskými kulturami však výrazně ovlivnilo také tradiční evropskou kulturu, například zavedením

dříve neznámých rostlin nebo dovozem žádaných surovin. Výměna nových typů potravin, surovin a zboží měla vliv nejenom na vzorce chování a kulturu velkých evropských měst, ale podnítila i nové formy cestování, jehož cílem bylo poznání a dobrodružství (Mintz 1985, 2010; Holden 2013).

Analogii ve výměně zboží lze spatřovat na Trobriandových ostrovech, kde domorodci vstupovali do interakcí jak s cizinci ze vzdálených zemí (misionáři, koloniální úředníci, antropologové a později turisté), tak i s domorodými obyvateli z okolních oblastí. Ti navštěvovali na svých kánoích ostrovy v průběhu rozsáhlé mezikulturní kruhové směny označované jako kula (Malinowski 1922; Weiner 1988). V průběhu kula domorodci recipročně směňují artefakty mwali (náramky) a soulava (náhrdelníky). Tyto předměty získávají hodnotu v procesu kontinuální směny a obsahují příběhy jejich majitelů (Malinowski 1922). Do oběhu mohou být přidávány také nové artefakty kitoum, jež může vlastnit konkrétní jedinec či skupina. Kitoum zahrnuje širší spektrum předmětů, které je možné darovat, prodat, nebo dokonce zničit a symbolicky je tak vyjmout z koloběhu směny (Munn 1986). Motivace k vysokému výdaji času a úsilí na směně artefaktů je v zásadě neutilitární, „jsou vlastněny pouze kvůli samotnému vlastnictví a jejich vlastnictví s následnou prestiží je hlavním zdrojem jejich hodnoty“ (Malinowski 1922, 68). Praktikování tradičního výměnného systému kula rozšiřovalo domorodcům svět, upevňovalo jejich vzájemnou solidaritu na principu reciprocity, umožnilo jim cestovat a současně směňovat artefakty a vytvářet přátelské vztahy s obyvateli různých ostrovů. Trobriandané prostřednictvím kula kontinuálně vstupovali do mezikulturních přátelských kontaktů s vědomím vzájemné odlišnosti i vlastní sebereflexe. „Trobriandané jsou mistři v převádění nových myšlenek na způsoby, které zůstávají typicky trobriandské. (...) Schopnosti Trobriandanů přetvářet vnější zážitky do osobních cílů a příběhů tvoří základní rytmy jejich života.“ (Weiner 1988, 12) V 19. století se zrodil jiný typ směny založený na kontaktu domorodců se zahraničními obchodníky a lovci velryb. Ti příležitostně kotvili v pobřežních oblastech, prozkoumávali Trobriandovy ostrovy a vyměňovali si zboží s místními obyvateli za potraviny a artefakty (Weiner 1988). Trvalé evropské osídlení ostrovů je kladeno do roku 1880, kdy vznikla rybářská stanice na ostrově Kiriwina (Campbell 2002). Turismus na ostrovech zahájily v roce 1962 víkendové pobyty pořádané z Port Moresby. Zpočátku se pobyty konaly nepravidelně a první rok provozu přivedl na ostrovy přibližně 300 turistů (Leach 1972). Primárním rozdílem mezi tradičním domorodým výměnným systémem kula a turistickými transakcemi je skutečnost, že směna kula má kontinuální charakter, zatímco směny s turistou jsou obvykle konečné.

Za první předchůdce turistů v evropském novověku lze označit cestující mladé šlechtice v 16.–18. století. Jejich kavalírské cesty (*grand tours*) tvořily součást způsobu života mužské populace pocházející z vyššího šlechtického stavu, obvykle ve věku 15–20 let. Jednalo se o poslední fázi výchovy, vzdělávání a socializace, která završovala období dětství a mládí šlechtice. Kavalírské

cesty neplnily pouze pragmatickou funkci, neboť jejich edukativní charakter doplňoval také turisticky motivovaný aspekt sociokulturní, zábavní a rekreativní, zahrnující pozorování krajiny, poznávání památek či kratochvíle, jako je hra na loutnu. Sociální a kulturní kapitál, který mladí šlechtici v průběhu svých cest získali, jim „později umožnil hladkou integraci do společnosti západno- a středoevropských dvorů“ (Hojda a Chodějovská 2014, 25). Kavalírské cesty směřovaly převážně na území jižní, střední a západní Evropy. Obvykle zahrnovaly pobyt na univerzitě nebo na akademii a pobyt na některém z evropských dvorů. Během kavalírské cesty bylo významnou složkou poznávání odlišné země také studium základů cizího jazyka či prohloubení dosavadních jazykových znalostí, zdokonalování se v tanci, šermu, jízdě na koni nebo hře na hudební nástroje (zejména na loutnu), osvojení si dvorského života i etikety a získávání užitečných společenských kontaktů. K formování osobnosti mladého šlechtice přispělo hlubší poznání evropské kultury, různých podob umění, odlišných kulturních zvyků či náboženských vyznání. Proto „lze právě dopad kavalírské cesty na utváření osobnosti aristokrata charakterizovat v termínech proměny, socializace a akulturace“ (Maťa 2004, 317). Cesta trvala několik let, ale mohla se omezit i na několik měsíců, nebo naopak protáhnout na více než pět let. Mladého šlechtice doprovázela přinejmenším jedna osoba, převážně vychovatel, v některých případech dokonce vícečetné doprovodné skupiny. Po ukončení kavalírské cesty, kterou lze také označit za liminální období šlechticova života, následovala jeho reintegrace do původního domácího prostředí. Její součástí byla majetková a sociální stabilizace, vstup do politického života nebo získání funkce na panovnickém dvoře. Ačkoli jsou zpočátku kavalírské cesty spojeny s aristokracií, pronikly rovněž do neurozených vrstev (bohatí i méně bohatí měšťané). V tomto období se však také proměnil jejich účel, cíl i délka. Cestování postupně ztrácelo svůj pragmatický charakter a stávalo se o to více turistickou aktivitou, jejímž cílem bylo poznání, potěšení, zkušenost, zábava a rekreace. Důraz se posouval od vážnějších, užitečnějších a praktičtějších cílů k osobnímu a emocionálnějšímu prožívání krás a zajímavostí. Stále větší počet lidí, různé věkové kategorie pocházející z vyšších společenských tříd, absolvoval cestu na zkušenou za účelem posílení své společenské prestiže (Adler 1989; Urry 1990).

Podobnou cestu absolvovali také mladí tovaryši od 16. století, kteří se bezprostředně po vyučení ve věku 16–17 let vydávali na vandr. Vandr souvisel se vznikem měst, diferenciací řemesel a organizací cechů. Vandr představoval odchod za prací, poznání cizího prostředí, zvyků a obyčejů, získání řemeslných dovedností, ale také reprezentaci zručnosti dosažené v původním cechu. Vandr zpravidla zahrnoval období tří let. Cech zajišťoval vandrovnímu tovaryši formu ochrany, která ho však zavazovala požadavky poslušnosti a dodržování pravidel. Po vstupu vandrovního tovaryše do města proběhlo jeho přivítání místními řemeslníky v cechovní hospodě (šenku). Pokud neby-

la k dispozici pracovní příležitost, byl na další cestu vybaven malým příspěvkem. Tovaryš mohl vandrovat sám nebo ve skupině tovaryšů, které potkal po cestě či v šenk (Winter 1906). „Tovaryši se táhli k šenkům, neboť šenk nebyl jen hospoda, jakožto přístřešek na čas nezaměstnanosti, ale šenk byl i připítí na přivítanou, peníz na další cestu i slavnostní přijetí do lokálu organizace.“ (Winter 1913, 344) Šenky navíc koncentrovaly tovaryše mnoha řemesel a národností, kteří si předávali informace a zkušenosti. Vandr umožnil získat nové či rozvinout dosavadní řemeslné znalosti a dovednosti mimo domácí území, zpravidla v zahraničí, získat znalost cizího jazyka a v neposlední řadě také psychickou i fyzickou odolnost. Ačkoli se délka a způsob vandrování tovaryšů specifikovaly, kontrolu jejich průběhu nebylo možné vždy zcela zaručit. Svobody se tovaryši dostávalo zejména na cestě mezi městy nebo pak mimo obydlí mistra. Vandr byl též často využíván jako forma nápravy mladého muže, který působil ve městě problémy. Z tohoto důvodu byl vyslán na vandr do světa, aby se „provandroval“ a osvojil si lepší způsoby chování (Winter 1906).

Cestovní doklady podobné pasům existují již několik století, v první formě jako doporučující dopisy či glejty, jež potvrzovaly totožnost cestujícího a umožňovaly bezpečný vstup, přechod nebo pobyt na cizím území. V průběhu středověku a raného novověku disponovali různými typy cestovních dokladů mnozí lidé na cestách, například poutníci dostávali na začátku pouti formální souhlas a pověření od biskupa či kněze (Groebner 2004; Raju 2013). Za vlády anglického krále Jindřicha V. (1413–1422) uzákonil parlament roku 1414 glejt, který prokazoval subjektu ochranu a totožnost během cesty do zahraničí. To vedlo k rozšíření a sofistikaci tohoto dokladu, jehož vydávání zajišťovala od roku 1540 Tajná rada Spojeného království. Do tohoto období je v anglofonním prostředí také kladen výskyt označení dokladu známého jako pas (*passport*). Ve frankofonním prostředí se výraz pas (*pasport*) objevuje již za vlády Ludvíka XI. (1461–1483), který v roce 1464 vydal vyhlášku vztahující se na kontrolu cest králových posílů a kurýrů. „Po příjezdu na místo určení museli poslové předložit své pasy, aby mohly být postoupeny centrální pasové kanceláři, kde byly uloženy v registru pasů, zajišťující, že každá poslova cesta mohla být zkontrolována po jejím uskutečnění.“ (Groebner 2007, 171) Nový režim se krátce poté začal uplatňovat na pohyb osob obecně a rozšířil se na území Itálie a Německa. Systém cestovních pasů se ve Francii prosadil za vlády Ludvíka XIV. (1643–1715), jenž prostřednictvím ediktu z roku 1669 zakázal poddaným opouštět území Francie nebo cizincům překračovat jeho hranice bez pasu (Torpey 2000). „Cestovní pas pouze posílil rozdíl mezi místními a cizinci a zároveň posloužil státu ke zvýšení míry dohledu.“ (Kivisto a Faist 2010, 196) V ruské říši za vlády Petra I. Velikého (1682–1725) je počátek pasového systému kladen do roku 1719. Zatímco cílem pasu v Evropě bylo zejména doložit totožnost, na území Ruska sloužil pas současně jako prostředek daňové kontroly, vojenské služby a dalších povinností (Boeck 2009). Od roku 1794 převzalo ve Velké Británii vydávání a registraci pasů ministerstvo zahraničních věcí. Nové doprav-

ní prostředky a nárůst cestovního ruchu v 19. století zatížily administrativní kontrolu na hranicích. V důsledku toho v roce 1861 zrušila Francie pasy a tento krok následovaly další evropské země. Do roku 1914 se požadavky na pasy eliminovaly prakticky v celé Evropě, a proto se přelom 19. a 20. století stal zlatým věkem mezinárodního turismu, což umožnila stále větší dostupnost dopravních prostředků pro široké sociální vrstvy (Rychlík 2007). V průběhu první světové války, kdy docházelo k migraci velké části obyvatel a narůstal strach z vyzvědačů a zahraničních agentů, se začaly zvyšovat nároky na určení identity osob (Przeclawski 1994; Stearns 2016). Od roku 1914 je ve Spojených státech amerických vyžadována fotografie jako součást pasu. Po první konferenci pořádané Společností národů v roce 1920 získaly pasy mezinárodní standardizovanou podobu. Od roku 1947 převzala zodpovědnost za standardy, kvalitu a podobu pasů Mezinárodní organizace pro civilní letectví (Salter 2003).

Počátky turismu lze také spatřovat v rozvoji míst, která jsou spojena s využitím přírodních léčivých zdrojů a zaměřena na poskytování léčebných služeb. Ačkoli některé lázně zaznamenaly rozkvět již v 16. století, od 17. století docházelo k rozvoji lázeňství jako jedné z vyhledávaných forem novověkého cestovního ruchu. „Rozvoj lázní představuje zájmy aristokracie a nové měšťanské třídy ztělesněné spojením některých socioekonomických, politických a kulturních procesů té doby.“ (Corak a Ateljevic 2008, 129) Lázně nabízely léčivé prameny a umožňovaly odpočinek v přírodě a na zdravém vzduchu. Přírodní minerální prameny se odlišovaly vzhledem, chutí a teplotou. Vedle pramenů začalo být postupně vyhledáváno termální bahno a bahenní koupele. Mnohé lékařské autority začaly připisovat léčivé vlastnosti železité a siřné vodě, které se užívaly v podobě pitné kúry nebo jako koupel za účelem léčby nemocí (od revmatismu k cukrovce, bronchitidě až po kožní či respirační onemocnění a dnu). Stejně jako byly římské lázně centry společenského a politického života, i lázeňská města rozvinula společenské a zábavní aktivity. Zejména evropská vyšší vrstva vyhledávala lázně nejenom z důvodu léčby a odpočinku, ale také kvůli sociálnímu vzestupu, obchodním nebo společenským povinnostem (Rotherham 2014). „Již na konci 17. století bylo mnoho lázeňských měst volnočasovými středisky pro zdravé, stejně jako útočišti pro nemocné a neduživé. (...) Jako taková se stala arénami pro veřejnou spotřebu kultury, umění, hmotných statků a městského prostoru.“ (Stobart 2000, 19) V lázních jako Bath v Anglii, Spa v Belgii, Baden-Baden a Cáchy v Německu, Vichy ve Francii nebo Karlovy Vary na území dnešní České republiky se vzájemně mísily aristokracie a buržoazie, velmi často se zde domlouvaly sňatky. O sociální skladbě návštěvníků vypovídají kurlisty (seznamy lázeňských hostů), v nichž se uváděly veškeré údaje o lázeňských hostech, k nimž patřilo jméno návštěvníka, jeho bydliště, povolání nebo sociální status, datum příjezdu i odjezdu a také místo ubytování v lázních. Rozvoj léčebného turismu nastává v 18.-19. století. V tomto období se rozvíjela balneoterapie a hydrote-

rapie. Pro každou nemoc se doporučoval konkrétní léčivý pramen, proto se léčba předepisovala na základě složení a teploty vody. Také se vyvinula kombinace ošetření zahrnující teplé a studené koupele, bahenní zábaly, tělesná cvičení, masáže a diety (van Tubergen a van der Linden 2002). Pro lázeňské hosty se centrem společenských událostí stávaly promenádní aleje se sochami, parky s fontánami, kolonády a za nepříznivého počasí společenské domy, divadla či obchody. Za pochoutku patřily lázeňské oplatky, k nimž se popíjela voda z pohárků. Návštěvnost lázní v průběhu roku postupně narůstala od května, v červenci a srpnu byla nejvyšší, a proto ceny dosahovaly až několikanásobku. Návštěvnost lázní ovlivňovalo několik faktorů. K poklesu zpravidla docházelo v období hospodářské krize, válek nebo politické nejistoty. Počet návštěvníků však rostl vlivem výstavby železnic a rozvoje infrastruktury (Křížek 2002; Connell 2011).

Lázním ve vnitrozemí začaly od 18. století konkurovat přímořské lázně, které tvořily základ rozvoje organizovaného a masového turismu. Pobřežní oblasti byly objeveny nejenom v Evropě, ale také na americkém a jihoafrickém území (Lubbe 2003; Weiss 2004). „Koupání u moře nebo užívání vody v lázních ze zdravotních důvodů se stávalo populárnějším kolem roku 1750.“ (Love 2013, 126) Některé původně přímořské lázně s minerálními prameny se postupně vyrovnávaly s konkurencí koupání, protože se pozornost vztahovala k léčivým účinkům mořské vody i k profylaktické léčbě. „Na počátku 18. století malá rybářská střediska podél anglického pobřeží začala přitahovat návštěvníky hledající ‚lék‘ v pití mořské vody i ponoření se do ní.“ (Holloway a Taylor 2006, 31) Pobyt v přímořských oblastech, koupání v moři (thalassoterapie), procházky po pobřeží, nebo dokonce pití mořské vody se doporučovaly k léčbě plicních, nervových a kožních chorob. Nejprve vznikaly přímořské lázně ve Velké Británii, od konce 18. století je zaznamenán jejich rozvoj i v dalších částech evropského pobřeží, nejprve ve Francii, Belgii a Nizozemsku, později v Německu, Itálii a ve Španělsku (Walton 2000). Scarborough na yorkshirském pobřeží začal jako první plnit úlohu přímořských lázní spojených s pobytem u moře. Koupání v moři nebylo v Evropě do 18. století obvyklé, moře vzbuzovalo strach a nebezpečí, ale vlivem romantické literatury nastala změna postoje k pobřežní krajině a její drsná scenerie získala ocenění. Objektem zájmu se stává krajinná scenerie a přírodní krásy, niterněji a emocionálněji prožívané, čímž dochází k objevení scénického turismu (Hassan 2003). Počátky přímořského turismu ovšem charakterizuje koupání v moři, zpravidla za pomoci mobilního koupacího stroje, jako léčebná aktivita. Jednalo se o ponoření, které „bylo strukturované a ritualizované a bylo předepsané pouze za účelem léčby vážných zdravotních stavů. (...) Pláž byla místem spíše ‚léčby‘ než zábavy.“ (Urry a Larsen 2011, 33)

Na popularizaci koupání v moři a návštěvnosti přímořských oblastí se podílel zájem panovníků, například britský král Jiří III. (1761–1820) dojížděl

2. Lázně Scarborough na yorkshirském pobřeží na konci 19. století

kvůli koupání do Weymouthu. Návštěvy moře mohly zahrnovat jiné období v roce než společenské sezony ve vnitrozemských destinacích, proto nastala konkurence mezi pobřežními a tradičními vnitrozemskými destinacemi o postavení a klientelu. Patronát aristokracie zajistil vyšší návštěvnost pobřežních oblastí, na níž se pak v 19. století podílelo zejména zlepšení infrastruktury, jako třeba zavedení kolesového parníku mezi Londýnem a pobřežním rezortem v Kentu nebo přímého železničního spojení mezi Paříží a Nice na francouzské Riviéře (Page 2009). Doprava parníky a vlaky zkrátila vzdálenost a cestovní výdaje. Z tohoto důvodu se mezi návštěvníky zařadila i střední třída, jež si mohla dopřát dovolenou u moře alespoň na jeden týden, a od druhé poloviny 19. století i dělnická třída, často i v podobě jednodenního výletu (Hlavačka 1990; Nelson 2013).

Pobřežní oblasti charakterizoval neomezený prostor umožňující vyšší množství návštěvníků širších sociálních vrstev než v prostředí klasických lázeňských měst. Vedle dopravy patřily v moderní industriální a urbanizované společnosti k dalším předpokladům růst měst, mezd, systematizace i charakter práce nebo oddělení pracovního a volného času. Volnočasové aktivity tvořily statusový symbol, znak životního standardu a projev sociálních aspirací, jejichž prostřednictvím byla napodobována vyšší sociální třída městského